

КОНЦЕПТЪТ *СЪРЦЕ* СПОРЕД БЪЛГАРСКАТА ПАРЕМИОЛОГИЯ

Йоанна Кирилова

Институт за български език – БАН

Резюме. Настоящото изследване представя признаците на концепта *сърце* върху паремиологичен материал. Те са обединени в две големи групи: 1. *сърцето* – анатомичен орган; 2. *сърцето* – средоточие на вътрешния свят на човека.

Изведените признаци очертават наивните, донаучни представи на българина за анатомичния строеж на човека, според които този орган е не само средата на тялото (изхождайки от етимологията), но и средоточие на всички жизненоважни човешки функции – хранене и отделителна система, раждане и продължение на живота, на рода, на чувствата и емоциите на човека, дори и на мисленето.

Keywords: concept, heart, emotion, Bulgarian, proverb

Настоящото изследване ще представи резултатите от лингвокултурологичното проучване на концепта *сърце* върху паремиологичен материал. То е част от международния проект на Института за български език „Културна идентичност в глобализацията се свят“, реализиран в сътрудничество с РАН.

Повече от едно десетилетие в Секцията за етнолингвистика към БАН се разработват теми, свързани с очертаване на особеностите на българската картина на света. Разработките на членовете на Секцията се основават на разнообразен лингвистичен материал и на различни подходи при проучването му, но се обединяват от стремежа да се изведе етноспецифичното, онова, което ни различава като народ със своя култура и език от останалите – не само далечни и неродствени, но и близки, славянски, езици.

Материалите за проучването са почерпани от „Българско народно творчество“, т. 12 (БНТ, 1963) (ексцерпирани са 138 паремии с компонент *сърце*), както и от Архива на СБДЛГ, като целта е да се формулират признаците на концепта *сърце* и така да се изведе неговото съдържание в езика и културата на българина.

Интересът към паремиите с компонент *сърце* е продиктуван от неоспоримата връзка на езика и културата – в езика намират реализация всички онези познания за извънезиковата реалност, които са релевантни за носителите на съ-

ответната култура. Паремииите, наред с фразеологизмите и песенния фолклор, са онези елементи от човешката словесност, които са консервирали в най-голяма степен древни представи на човека за света и за самия него, и следователно техният анализ позволява реконструиране на това познание, на основите на културата на българина. Това наблюдение отвеща и към утвърденото схващане за етноспецифичното при реализирането на културата в езика.

Концептът¹⁾ *сърце* се характеризира с многокомпонентност и културна обусловеност, притежава висока *семиотична плътност* (Воркачев, 2002: 22), което дава основание той да бъде отнесен към водещите концепти, изграждащи българската езикова картина на света, към най-важните елементи, отнасящи се до вътрешния свят на човека. Доказателство за значимостта на разглеждания концепт, за водещото му място в системата от концепти на българина е и включването му в бинарни опозиции, напр. *сърце – глава*; *сърце – лице* и др.

Лексема репрезентант на този концепт е думата *сърце*. В значението си на централен орган на кръвоносната система тя няма синоними, докато в останалите си значения има: като център на тялото – *среда, средина, сърцевина, вътрешност, център, ядка, средоточие, средище*; като орган, свързан с емоционалното състояние на човека – *чувствителност, състрадание, отзивчивост, доброта, сърдечност, благост, душа* (Нанов, 1968).

В лексемата *сърце* съвременните носители на езика все още сравнително лесно откриват вътрешната ѝ форма – *среда*, която е видна и от нейната етимология: българската дума *сърце*, руската *сердце* и т.н. произхождат от праславянска **sъrdko* и са родствени с думата *среда* (Фасмер, III 1984: 606 – 607).

Получените при анализа на материала резултати доведоха до идеята изведените концептуални признаци да бъдат обединени в две големи групи, представящи основните пътища на концептуализация на сърцето:

1. сърцето – анатомичен орган;
2. сърцето – средоточие на вътрешния свят на човека.

Към първата група принадлежат следните признаци на концепта:

1.1. Сърцето е просто орган на човешкото тяло и неговата издръжливост си има граници: *Секое сърце е от месо, а не от желязо*; *Сърце е от месо, не е от кокал*.

1.2. Сърцето е свързано с храненето и храносмилането, стомах: *На гладно сърце*; *И червата на човека в сърцето мирни не стоят — карат се понякога*; *Кога е човек гладен, на сърцето му вълци вят*. *Сърце ме изеде!* (когато боли стомах); *Сърце иска, гъз не стиска*; *Не му го взема сърцето*. Един немалък брой названия на болести в българските диалекти съдържат в себе си като компонент лексемата *сърце* в значение на стомах: *сърце* – дизентерия, апандисит, *злото сърце* – дизентерия, *боли го сърцето от лош пъп*, *приватно сърце* – болест на стомаха, причинена от лошо храносмилане, и др.

1.3. Сърцето изпълнява детеродни функции, матка: *В сърце носи детенце*; *Тя му била пуста роднина, / в едно са сърце лежали*; *Скоро ми сърце разтури,*

мъжка ми рожба извади; Ега се негде опитаи / от сърце чедо да имаи; Мома има 3 силни сърцета,/ едното се било и пребило, другото е сега зафанало.

1.4. Сърцето като женски полов орган: *Едному се сърце топи, другиму се уй. топори; Някому се сърце пука, другиму се глава вири; Сърце била, та ги облачила,/ а просила, та ги е ранила.*

Голяма част от тези паремии са изгубили функцията си да означават пряко физиологични процеси и анатомични органи и са започнали да се възприемат метафорично – като свързани с емоциите и чувствата на човека.

Изведените концептуални признаци очертават наивните, донаучни представи на българина за анатомичния строеж на човека, според които този орган обема едва ли не целия торс на човека и има ключова роля в човешкия живот – в ролята на стомах е свързан с изхранването, в ролята на утроба е свързан с размножаването на човека; той дори може да служи за изкарване на прехраната (вж. признака *vulva*). Всички тези роли обаче се свеждат до една – обезпечаване на живота. Трябва да се отбележи обаче, че наблюденията върху ексцерпираните паремии не доведоха до извеждането на признак, свързан с ролята на сърцето като център на кръвообращението.

От изведените концептуални признаци е видно, че прототипичен за концепта *сърце* е признакът *‘център, средоточие на жизнените функции на човека’*.

2. Втората голяма група признаци представя схващането на българина за сърцето като орган на емоциите, пряко обвързан с характера, психическите и дори физически характеристики на своя носител.

Според донаучните представи на българина сърцето се описва като локализирано в реално съществуващо пространство – човешкото тяло: *Слободно сърце у тебе; У него е заешко сърце; Най-лошето на светът е добро сърце в зли хора; Чисто сърце излиза на лице.*

Сърцето се намира не вляво, а в средата на човешкото тяло. Тази негова централна локация гарантира нормалното функциониране на човешкия организъм. „Тя се възприема като норма, от която в отделни случаи са възможни някои отклонения, премествания по вертикалната ос нагоре или надолу“ (Кондратъева, 2005б). Промяната на местоположението или на физическите му характеристики се свързва с проявата на някаква емоция или физиологично състояние (Карагъзова, 2004). Съответно възстановяването на изходната позиция се свързва с успокоение и удовлетворение: *Падна му сърце на място; Дойде му сърце на място.*

Сърцето е недостъпно за пряко наблюдение: *Гледаи му лицето, не му знаеи сърцето; Гледаи му на челяка лицето, не му знаеи сърцето; Видиш лицето, не видиш сърцето.* За него, подобно на ума, може да се съди само опосредствано:

– по видими части от тялото на човека: *Голямо дупе, шупливо сърце; Очи плави, сърце плахо; Каквото лицето, таквот и сърцето;*

– по речта: *В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето; Лоша дума от лоше сърце излиза; Кое то му е на сърцето, туй му и на устата;*

– по човешките постъпки: *Доде сърце не заболи, око не заплаква; Дето сърцето лежи, там и окото лежи; Каквото сърце боляло, таквиз сълзи проляло; Колко сърце боляло, толко очи плакали; Колко сърце жалило, толко и пояс хурка държал.*

Сърцето представлява истинската същност на човека: *Гледаш му на челяка лицето, не му знаеш сърцето.* То е свързано с подсъзнанието, с неформулираните, непозволени мечти и копнежи: *За своя душа сърце се слуша; Венчай, куме, често не уздишай – Я не сдишам, само сърце сдиша; Ти се смееш, а мен сърце копнее.* То, за разлика от всичко останало у човека, не е подвластно на времето: *Сърце не остарява; Челяк остарява – сърце не остарява.*

Сърцето често е в противоборство с ума – друг основен компонент от вътрешния свят на човека: *Ръкъ му давъ, сърци му ни давъ, или дори с човека като негов хипероним: Най-лошето на светът е добро сърце в зли хора.* То е в подчинено положение спрямо разума: *Ако сърце дава, а ръка не дава, нищо не става.* Само в определени случаи народът съветва човекът да избере сърцето пред разума: *За своя душа сърце се слуша.* В противен случай сърцето може да стане враг на човека – в съзнанието на българина то е видяно и като демонично същество от един порядък например с болестта, също мислена като такава: *Сърце и болест да го изяде.*

Следващите паремии звучат като предупреждение да не се съди за човека само по външния му вид, защото съществува разминаване:

– между видимо и същност: *Овче рунце, вълче сърце; Гърди от камък, сърце от восък; На лице светец, а на сърце крадец; Бял на лице, чер на сърце;*

– между слово и същност: *Името му ангелско, сърцето му дяволско; Друго му на устата, друго на сърцето; Едно му е на сърцето, а друго на языка; Со устата мед и масло леит, в сърцето пелин и отрова; На языка му едно, на сърце му друго.*

Връзката между езика и сърцето е вербализирана в голям брой паремии, като е разгледана в различен аспект. Способността на езика, речта да влияе и да вълнува сърцето, е представена в паремии от типа: *Стига ми са фали, та ми сърце пали; Със сладките приказки душата се наслаждава, а сърцето се нааяжда; Дума стрела не е, пък в сърце са забива,* като в тях откриваме древното схващане на човека за речта като предмет, вещ.

Сърцето в наивните представи на българина е пряко свързано със смелостта: *По-голям бой бие сърцето на юнака; Дай си сърце; Да му дам сърце.* Затова страхливостта се обяснява в паремиологичния фрагмент от българската картина на света с отсъствието у някои хора на този орган: *Бъзлива е, нема сърце.*

В паремииите с компонент *сърце* е регистрирано и наличието на етноними, чиято употреба като определение към думата репрезентант насочва към

наблюденията на българина върху поведението на други народи, с които той е имал общения в хода на своя исторически развой: *Българинът си хваща сърцето с коприва, а гъркът – с чироз; Циганско сърце има (за много припрян човек)* (Барболова, 2013).

Човешкото сърце е непостоянно в своите желания: *Човешко сърце е от месо, превръща се*. Паремииите за сърцето могат да се разглеждат и в джандърен аспект: *Памучен чорап женско сърце е. – Обтяга се; Женско сърце, памучен чорап, разтяга се; Зимно слънце и женско сърце не са да ги вярваш*. Те притежават отрицателни конотации и регистрират виждането на българина, мъжката гледна точка за слабостите в женския характер и поведение.

Всички хора имат и нещо общо: *Човешкото сърце е по-яко от камък; На секиму в сърцето по един аслан лежи...* Но и се различават помежду си по своя нрав и морал. Тази разлика в наивната картина на света на българина е осмислена чрез физическите характеристики на сърцето (големина, твърдост, обем, температура и др.), указващи нрава на човека, и чрез неговата чистота или нечистота, указващи нравствеността.

Сърцето е отговорно за нрава, характера на човека: *Петел му пее во сърцето; У него е заешко сърце; Не е юнак, който иде от Влашко, най е юнак, който има сърце юнашко*; Неговите физически характеристики (*широко, тясно, плитко, гнило, студено* и т.н.) са пряко обвързани с поведението и психическото състояние на човека: *Тясна къща, широко сърце; Той е с плитко сърце; Каменито сърце има; Гнило сърце има; Бял на лице, чер на сърце; Студено сърце има* и др. Посочените паремии вербализират метафоризацията на сърцето като същност, субстанция или вместилище. Основата за този тип метафори се формира от опита на човека при боравене с материални обекти (Лакоф, Джонсон, 2004: 35–59)².

Паремииите *Когато си чист на сърцето, нека казва кой каквото ще; Когато сърцето ти е чисто, нека казва кой каквото ще; Когато ти е сърцето чисто, не бой се от нищо; Чисто сърце излиза на лице*, отнасящи се до чистотата на сърцето, визират разбиранията на българина за нравствеността. Част от тях се характеризират с ясно изразена религиозна доминанта. Вярата в Бога пази сърцето чисто. Онтологичната метафора за чистотата на сърцето отвежда към идеята за непорочност: *Не гледа Бог на нечисти опинци, а на чисто сърце*. Само Бог може да проникне зад маската от думи и постъпки и да провиди сърцето, т.е. истинската същност на човека, и да го възнагради или накаже според тях: *Како що му сърце сакаше, така и Господ му даде; На лице Бог не гледа, а на сърце*.

Връзката между чистотата на сърцето и непорочността отвежда към възрастовите характеристики в полето на разглеждания концепт и по-конкретно към детството: *Сички деца с едни сърца; На детето, каквото му на сърцето*. В тези паремии откриваме схващането на българина за изначалната чистота

на човека. В тях имплицитно присъства признакът *сърцето на човека е подложено на промяна, продиктувана от преживяното и натрупания опит*.

Освен с възрастта сърцето е пряко свързано и с друга физическа характеристика на човека – то е източник на сила. Следното баяние представя сърцето като вместилище, в което се намират кръвта, силата и червата на човека: *Ща ида у Цолови (името),/ да му в сърце влезе,/ да му кръв изтия,/ да му мощ (сила) зема*.

Сърцето е обвързано и с мисловната дейност на човека: в паремиологичния фрагмент от картината на света на българина все още липсва ярко изразено разграничаване на интелектуалното и емоционалното, каквото съществува в нашето съвремие. Сърцето е мислено като вземащо участие не само в емоционалната, но и в интелектуалната, мисловна дейност на човека, което насочва към връзката между концептите *сърце* и *ум*. Това личи от следните паремии: *Не съм му на сърцето, да го зная какво мисли; Не съм господ да зная сърцето му*. При тях сърцето е представено не толкова като орган, пряко свързан с мисленето като процес, а по-скоро като място, на което човекът съхранява най-съкровениите си мисли. Този концептуален признак намира своето потвърждение и в следните случаи, при които съществуват варианти на една паремия със замяна на лексемите *ум* и *сърце*, встъпващи в отношения на контекстова синонимия: *От очите влязва, от сърцето не излязва* = *От очите влязва, от ума не излязва*; *Очи на икони, ум на кокони* = *Очи на икони, сърце на кокони*.

От направения преглед на концепта *сърце* като част от българската провербиална картина на света се вижда, че в съзнанието на българина етическите функции на сърцето преобладават над физиологичните. Това е концептът, който според българина в най-голяма степен характеризира човека положително или отрицателно.

Така за българина в миналото сърцето е не само средата на тялото (изхождайки от етимологията), но и средоточие на всички жизненоважни човешки функции – хранене и отделителна система, раждане и продължение на живота, на рода, на чувствата и емоциите на човека, дори и на мисленето. Постепенно българинът диференцира тези дейности, което е видно от регистрираните в диалектите аджективни конструкции *долното сърце*, *малото сърце*. Тази диференциация на функциите на сърцето отправя чувствата и емоциите нагоре от пъпа, от центъра, т.е. в сърцето, а мислите още по-нагоре – в главата, докато физиологичните действия остават долу, в *долното сърце* – термин, сам по себе си оксиморон.

БЕЛЕЖКИ

1. В настоящото изследване се възприема за водещо разбирането на Маслова за концепта като ментално национално специфично образувание, чийто план на съдържание е цялата съвкупност от знания за даден обект, а планът на изразяване – съвкупност от езикови средства (лексикални, фразеологични, паремиологични и др.) (Маслова, 2006).
2. Анализът на метафоризацията на *сърцето* е предмет на друго изследване.

ЛИТЕРАТУРА

- Барболова, З. (2013). Другите народи през погледа на българите в устоячивите съчетания на българския език. – *Електронно списание LiterNet*, № 2; <http://litenet.bg/publish28/zoia-barbolova/ustojchivi.htm> >.
- Воркачев, С. Г. (2002). *Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа*. Краснодар.
- Карагьозова, С. (2004). Емоции и менталитет. В: *Език и менталитет*. София: Военно издателство.
- Кондратьева, О. Н. (2005а). Душа, сердце, ум. В: *Антология концептов*. Под ред. В. И. Карасика, И.А. Стернина. Том 1. Волгоград: Парадигма.
- Кондратьева, О. Н. (2005б). *Вертикальная ось „ВЕРХ – НИЗ“ в характеристике концептов внутреннего мира человека (на материале русских летописей)* – <http://teneta.rinet.ru/rus/ke/kondrateva.htm>).
- Лакофф, Дж., М. Джонсон (2004). *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: УРСС.
- Маслова, В. А. (2006). *Введение в когнитивную лингвистику*. Москва.

REFERENCES

- Barbolova, Z. (2013). Drugite narodi prez pogleda na balgarite v ustoychivite sachtaniya na balgarskiya ezik. – *Elektronno spisanie LiterNet*, № 2; <http://litenet.bg/publish28/zoia-barbolova/ustojchivi.htm> >.
- Vorkachev, S. G. (2002). Kontsept schastyya v russkom yazaykovom soznanii: opayt lingvokulyturologicheskogo analiza. Krasnodar.
- Karagyozyova, S. (2004). Emotsii i mantalitet. V: *Ezik i mantalitet*. Sofiya: Voenno izdatelstvo.
- Kondratyeva, O. N. (2005a). Dusha, serdtse, um. V: *Antologiya kontseptov*. Pod red. V. I. Karasika, I.A. Sternina. Tom 1. Volgograd: Paradigma.
- Kondratyeva, O. N. (2005b). Vertikarnaya os „VERH – NIZ“ v karakteristike kontseptov vnutrennego mira cheloveka (na materiale russkih letopisey) – <http://teneta.rinet.ru/rus/ke/kondrateva.htm>).

Lakoff, Dzh., M. Dzhonson (2004). *Metaforay, kotoraymi may zhivem.* Moskva: URSS.

Maslova, V. A. (2006). *Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku.* Moskva.

ИЗТОЧНИЦИ

Арх. БДР: *Архив за български диалектен речник* към Секция по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

БНТ 1963: *Българска народна поезия и проза. Пословици, поговорки, гатанки. Отбрал и редактирал, Цветан Минков.* София: Български писател, 1963.

Нанов, Л., 1968. *Български синонимен речник.* София: Наука и изкуство, 1968.

Фасмер, М. 1986 – 1987. *Этимологический словарь русского языка в 4 т.* Москва: Прогрес, 1986 – 1987.

THE CONCEPT *HEART* IN THE BULGARIAN PAREMIOLOGY

Abstract. This research shows the concept *heart* characters based on the proverbial material. The characters are joined in two parts: 1. the heart as an anatomical part of the body; 2. the heart as a center of the man's inner world.

The characters of the concept show the Bulgarian naïve, pre-scientific views about human's anatomy which present the heart not just as the center of the body (according to the etymology), but as the focal point of all vital human activity – the feeding, the excretion, the childbirth, the human emotion and even thinking.

✉ **Dr. Joanna Kirilova, Assist. Prof.**

Department of Ethnolinguistics
Institute for Bulgarian Language "Prof. L. Andrejchin"
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: ioannav@abv.bg